

Beata Rogowska

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

RACJONALNOŚĆ A EKONOMIA SPOŁECZNA

Wprowadzenie

Celem artykułu jest porównanie kategorii jaką jest racjonalność utożsamiana najczęściej z konstrukcją modelową ekonomii głównego nurtu z wymogami ekonomii społecznej (ES) oraz próba określenia takiej kategorii racjonalności, która odpowiadałaby głównym założeniom tej ostatniej

1. Istota ekonomii społecznej

Współczesne problemy społeczno-gospodarcze osiągnęły pewien „poziom masy krytycznej” i widoczne stało się, że ekonomia głównego nurtu nie jest w stanie ani opisać zmian zachodzących w rzeczywistości społeczno-gospodarczej, ani ich rozwiązać (kryzys państwa dobrobytu, wykluczenie społeczne). Odpowiedzią na nie staje się ES, która, jak podkreśla R. Heilbroner, charakteryzuje się większą wiarygodnością niż ekonomia głównego nurtu¹. Istotnym problemem jest fakt,

¹ Ekonomisci głównego nurtu są niechętni ES bojąc się zastąpienia: „nie chodzi o ekonomię społeczną jako gałąź ekonomii (tym samym nową dyscyplinę naukową), ale wyodrębniony ze względu na swą specyfikę sektor gospodarki, w którym w sposób szczególnie kojarzona jest działalność gospodarcza z celami społecznymi”. E.J. O’Boyle przypomina, że „teoria heterodoksyjna może stać się ortodoksją” oraz uznaje, że jest ona ewolucyjna (altruizm), rewolucyjna (K. Marks), kontrrewolucyjna, (personalizm) antropocentryczna i heterodoksyjna. Przykładowo niektórzy członkowie Association for Social Economics należą równocześnie do Association for Evolutionary Economics (W. Peterson, W. Dogger). Według kryteriów podziału wewnątrz ekonomii heterodoksyjnej, która jest wewnętrznie niejednorodna, ES należy traktować jako tę, która ponosi porażkę w zreformowaniu ortodoksji jako podejście pierwotnie związane z ortodoksją. ES według J.B. Daviesa sytuje się jako tradycyjny program heterodoksyjny. J. Włodarczyk: *Współczesna ekonomia heterodoksyjna – wybrane zagadnienia*. W: *Wyzwania współczesnej ekonomii*. Red. J. Czaja. Difin 2012, s. 144; J. B. Davis: *Turn in Recent Economics and Return of Orthodoxy*. SSRN Working Paper Series 2007, s. 24-25; E.J. O’Boyle: *The Nature of Social Economics: A Personal Commentary*. „International Journal of Social Economics” 1999, No. 1, s. 1-4, 10; J. Filek: *Garść rozważań wokół problematyki przedsiębiorstwa społecznego*. „ES” 2008, nr 2, s. 12; B. Szopa: *Od redakcji*. „ES” 2007, nr 1, s. 4.

że nie ma jednoznacznej definicji pojęcia ES², gdyż jest to nowy obszar badawczy³. W literaturze przedmiotu pojawiają się stwierdzenia, że jest ona specyficznym podejściem do ekonomii politycznej⁴, bardziej ideą niż nauką⁵, niektórzy zaś utożsamiają ją z pojęciem „zrównoważonego rozwoju” (którego jest składnikiem)⁶.

2. Racjonalność w ekonomii społecznej

W tym miejscu należy wskazać, co oznacza i czym się charakteryzuje koncepcja racjonalności w ekonomii⁷. W teorii ekonomii głównego nurtu koncepcja

² Nazwa może być myląca, gdyż w historii często posługiwano się terminem ES zamiennie z ekonomią polityczną. Właściwy termin pojawił się i rozpowszechnił w XIX wieku, głównie we Francji. Od lat 80. XX wieku funkcjonuje w krajach Europy Zachodniej, jako nowa ES różnie nazywana: solidarnościowa, pracy, wspólnoty. W. Kwaśnicki: *Gospodarka społeczna z perspektywy ekonomii liberalnej*. „Trzeci Sektor” 2005, nr 2, s. 12.

³ Niektórzy autorzy mówią o jej chaotyczności, braku spójnego wizerunku oraz banalności. Termin może rodzić paradoksy, że ekonomia nie jest nauką społeczną i stąd konieczność dodania tego przymiotnika (odróżniającego ES od niespołecznej) lub jest nowym modelem gospodarowania. H. Izdebski: *Czym jest ekonomia społeczna. Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*. „ES” 2007, nr 1, s. 49; J. Filek: *Ekonomia społeczna jako nowe wyzwanie*. „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2009, nr 1, s. 183-184.

⁴ Odnosząc do XIX wieku jej rozumienia, jako jej uzupełnienie. Ekonomia polityczna jest pojęciem szerszym. ES koncentruje się na społeczeństwie i prawach jego rozwoju (potrzebach jednostki i usługach świadczonych na jej rzecz). Pierwsza w imię efektywności walczy o maksymalną wolność i jest nauką ilościową. ES eksponując interes warstw biednych, preferuje obciążenia gospodarki świadczeniami społecznymi (ogranicza zyskowność przedsiębiorstw). Ma charakter jakościowy. Łączy problem bogactwa materialnego i dobrobytu społecznego. Charakter horyzontalny. Może być analizowana w różnych wymiarach- od mikro wspólnot lokalnych do kategorii rozwoju społeczno- gospodarczego (zrównoważonego) zarówno na poziomie państwa, jak i globalnym (instytucje UE). *Wokół ekonomii społecznej*. Red. M. Frączek, J. Hauser. MSAP, Kraków 2012, s.11.

⁵ Jest to dziedzina nauki i praktyki. Nie oznacza to jednak, że można mówić o jej nienaukowości czy wręcz o nieistotności jako teorii. T. Ślipko opisuje ją jako naukę opisową. Próba ograniczenia ES jedynie do opisu działania przedsiębiorstw społecznych zawęża i deprecjonuje jej rolę do gospodarki społecznej. W Polsce zatraca się różnice między terminami ekonomia a gospodarka. Nie można jej natomiast przypisać charakteru nowej utopii. Nie wspiera się na naiwnej rozumianej idei równości czy sprawiedliwości dystrybucyjnej (nie możliwych do spełnienia, głównie ze względu na brak odpowiednich sposobów produkcji) – nie pretenduje do budowania alternatywnego porządku społecznego, jest raczej wyrazem inkrementalnego myślenia o zasadności korygowania tego, co działa w sposób odmienny od pożądanego. Jest definiowana jako nauka normatywna, której zadaniem jest odpowiedź na pytanie, jak należy gospodarować? T. Ślipko: *Zarys etyki szczegółowej*. T. 2. WAM, Warszawa 2005, s. 17; P. Frączak: *Ekonomia społeczna – szerokie spojrzenie*. „ES” 2007, nr 1; B. Szopa: Op. cit., s. 13.

⁶ J. Filek: *Ekonomia...*, op. cit., s. 183-186; *Polski model ekonomii społecznej – rekomendacje dla rozwoju*. Red. P. Frączak, J.J. Wygański. FISE, Warszawa 2008, s. 67; S. Mazur, A. Pacut: *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*. FIS, Warszawa 2006, s. 8, 17.

⁷ Etymologicznie pojęcie racjonalności ściśle wiąże się z pojęciem rozumu i rozumności. Termin racjonalność może odnosić się do ludzkiej wiedzy oraz do ludzkich działań. Oprócz racjonalności w działaniu człowieka występuje wolicjonalność i intencjonalność. M. Borkowska-Nowak: *Racjonalność decyzji politycznych. Utarte ścieżki nowe pomysły*. KUL, Lublin 2012, s. 97.

racjonalności stała się jej elementem konstrukcyjnym (rdzeniem) i kryterium odróżniającym ją od innych nauk społecznych. Analizowana jest w tym wymiarze w odniesieniu do jednostki (typ idealny). Występuje jako zasada gospodarowania (największego efektu, najmniejszego nakładu) – wyraz formalizmu, indywidualizmu – „kanon gospodarowania” na poziomie mikroekonomicznym⁸.

Jako że ES powstała z krytyki intelektualnej ekonomii głównego nurtu, koncepcja racjonalności akceptowanej w ramach ES musi być wyrazem tego sprzeciwu. Uważają oni, że „niewidzialna ręka rynku” A. Smitha nie chroni dobra wspólnego, zmniejsza skuteczność ludzi i instytucji oraz wyklucza politykę społeczną państwa⁹. Przedstawiciele ES uważają, że dobro wspólne nie jest ubocznym efektem egoizmu, jak twierdził A. Smith, lecz może być realizowane przez działania zbiorowe „*collective actions*”, np. organizacji prywatnych, stowarzyszeń i organizacji rządowych na poziomie lokalnym czy państw, w kontekście występujących „błędów rynku”, dotyczących przykładowo takich kwestii, jak opieka zdrowotna dla osób starych i chorych, czyli „świadoma,

⁸ Teoria neoklasyczna zgodnie z podziałem stworzonym przez T. Kotarbińskiego i O. Lange opierała się raczej na koncepcji racjonalności rzeczowej – *model homo oeconomicus* przypisując wszelkie od niej odchylenia czynnikom egzogenicznym – (konkurencja doskonała). Obecnie założenie, że podmioty gospodarujące działają w zasadzie racjonalnie, należy interpretować jako założenie racjonalności metodologicznej – ograniczonej praktycznie. Krytyka, która dokonała z pozycji indywidualistycznych i mikroekonomicznych w wyniku pojawienia się konkurencji niedoskonałej – H. Simona, G. Katona, H. Lebensteina nie wpłynęła na zmianę niewzruszonej postawy neoklasyków. Na skutek tych zmian wyróżniamy racjonalność pełną (klasycznie – neoklasyczna) i ograniczoną H. Simon (*bounded rationality*) na określenie wyboru, który nie pozwala w danej sytuacji na maksymalizację korzyści, a jest jedynie „dostatecznie dobry”. Jest wyrazem inwazji ekonomistów na teren socjologii. Podobnie jak ekonomiczna teoria zachowań ludzkich G. Beckera. Z perspektywy społecznej zasada gospodarowania nie jest równoważnikiem, a jedynie instrumentem spełniającym wymagania racjonalności metodycznej i samo jej stosowanie nie oznacza racjonalności działania. Gospodarowanie to nie techniczny proces alokacji zasobów, ale przede wszystkim działanie ludzkich istot. K. Szarzec: *Racjonalny podmiot gospodarczy w klasycznej myśli ekonomicznej i jej współczesnych kontynuacjach*. PTE, Warszawa 2001, s. 10; T. Kotarbiński: *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław-Warszawa-Kraków 2000, s. 134-136; O. Lange: *Dzieła. Ekonomia polityczna*. T. 3. PAN-PWE, Warszawa 1975, s. 179; A. Łukaszewicz: *Dylematy ekonomiczne przelomu stuleci*. Key Text, Warszawa 2001, s. 102-104.

⁹ Zwraca to uwagę na zagadnienie, relacji między poziomami mikro i makro. W głównym nurcie ekonomii racjonalność działania państwa pozostawała na marginesie badań, gdyż traktowana była jako czynnik egzogeniczny. Tak wypracowana koncepcja racjonalności miała pasować do każdego typu społeczeństwa. Zauważyć wypada, iż przeniesienie przez polskich ekonomistów w analizie racjonalności (począwszy od O. Langego – racjonalność prywatno-społeczna i ogólnospołeczna i ich relacje – synergia lub efekty negatywne, poprzez rozważania po drugiej wojnie światowej, aż po studia u schyłku ustroju realnego socjalizmu czy koncepcje B. Pogonowskiej) punktu ciężkości na poziom makro przyniosło nowe spojrzenie z perspektywy społecznej, w tym kategorii pojęciowe i kryteria oceny racjonalności niezwykle przydatne dla omawiania ES. M. Bochenek: *Problem racjonalności w polskiej myśli ekonomicznej*. Key Text, Warszawa 1999; B. Pogonowska: *Kategoria racjonalności w teoriach przedmiotowych makroekonomii*. Akademia Ekonomiczna, Poznań 1996; O. Lange: Op. cit., s. 183.

widzialna i opiekuńcza ręka ludzi i instytucji”¹⁰. W ramach głównego nurtu problematyka racjonalności traktowana jest pozaczasowo, pozaspołecznie, pozakulturowo oraz jednowymiarowo. ES przenosi dyskusję o racjonalności na poziom nauk społecznych jako całości „*entire body of thought*”¹¹.

W związku z tym, że ES sytuuje się jako kierunek obok Nowej Ekonomii Instytucjonalnej i Nowej Socjologii Ekonomicznej na tzw. pograniczu ekonomii i socjologii (wyraz „kooperacji” między tymi naukami)¹² problem racjonalności musi dotyczyć obszaru socjologii¹³. Błędy rynku z perspektywy społecznej analizuje się w kontekście teorii pułapek społecznych i dylematów społecznych (z tym wiąże się także cel podmiotów ES) ilustrujących, w jaki sposób dochodzi do napięć pomiędzy interesem jednostki i kolektywu (indywidualne decyzje aktorów mogą przyczynić się do tragedii społecznej – brak synergii)¹⁴.

¹⁰ Aktorem kluczowym dla organizowania społecznego działania zbiorowego jest państwo (długi horyzont czasowy, wartości np. sprawiedliwość) – wyraz pragmatycznego liberalizmu M. Webera i E. Durkheima, który stymulował do poprawy warunków funkcjonowania społeczeństwa. ES jest ekonomią, więc nie może się ograniczać tylko do interwencji państwa, która może rodzić marnotrawstwo środków. Wyraźnym ograniczeniem jest w tym przypadku zasada pomocniczości i aktywność obywatelska.

¹¹ Ze względu na pluralistyczny charakter ES (nauka społeczna, moralna, teleologiczna, antropocentryczna), nie może odwoływać się wyłącznie do kategorii ekonomicznych w oderwaniu od kontekstu społecznego i politycznego, kulturowego. Wynika to z wielości nurtów i tradycji intelektualnych stojących u podstaw ES (lewicowych, prawicowych, konserwatywnych, liberalnych, republikańskich, socjaldemokratycznych, komunitariańskich i katolicką naukę społeczną-demokratyczny kapitalizm). Najważniejsze wydają się następujące wizje współtworzące ES: instytucjonalizm (pragmatyzm), socjalizm (filozofia K. Marksa), ekonomiczny humanizm (I. Kant), i solidaryzm (scholastyka) obecnie personalizm, komunitaryzm (M. Sandel, A. MacIntyre, J. Habermas). W tym wymiarze istotne stają się elementy natury ontologicznej, etycznej, antropologicznej i polityczno-prawnej. E.J. O’Boyle: Op. cit., s. 1.

¹² Jest to dziedzina sytuująca się gdzieś pomiędzy ekonomią socjologizującą a socjologią ekonomiczną; „jest owocem romansu XX-wiecznej socjologii z neoklasyczną ekonomią; po swoim ojcu (ekonomii) odziedziczyła „ ducha kapitalizmu”, po matce (socjologii) większe zainteresowanie ludźmi niż pieniądzem”. Charakteryzuje ją holizm. Jest to wyraz ponownego uspołecznienia ekonomii (zróżnicowane formy własności). Interakcje ekonomii i socjologii przyczyniły się do wzrostu zainteresowania problemem instytucji i organizacji, w tym sektora pozarządowego, wzrostu ekonomicznej świadomości znaczenia kapitału społecznego jako najważniejszego czynnika rozwoju gospodarczego oraz skłonność do podkreślania „obywatelskości” jako istoty rozwoju społeczno-gospodarczego. A. Etzioni: *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. The Free Press, New York 1988, s. 8; M. Brzeziński: *Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją*. „Ekonomista” 2008, nr 2, s. 224-226; *Wokół ekonomii społecznej*. Red. M. Frączek, J. Hauser. MSAP, Kraków 2012, s. 56.

¹³ W kontekście ograniczeń podyktowanych pozycją jednostki w strukturze społecznej. Racjonalność zależy od okoliczności czasu, miejsca, metod (oddolnych, odgórnych, zdolności aktorów). W. Morawski: *Socjologia ekonomiczna*. PWN, Warszawa 2002, s. 15.

¹⁴ Problemy decyzji zbiorowych dyskutowane były przez przedstawicieli instrumentalnych koncepcji racjonalności: Teorii Wyboru Społecznego i Publicznego. Już w 1961 roku J.K. Arrow w teoremacie niemożności podważył sensowność pytania o racjonalność decyzji zbiorowych. Wykazał, że nie istnieje funkcja społecznego dobrobytu spełniająca pewne, intuicyjnie oczywi-

Pułapki społeczne jako odejście od równowagi rynkowej pokazują¹⁵, że istnieje szeroki obszar nieefektywności działań zbiorowych, który powinien zostać zagospodarowany przez instytucje publiczne lub podmioty, których działanie jest ukierunkowane w większym stopniu na wartości, w mniejszym zaś na efektywność ekonomiczną. Takimi podmiotami są według ES przedsiębiorstwa społeczne¹⁶. Z faktu, iż w ramach ES uznaje się istnienie błędów państwa, w tym państwa dobrobytu¹⁷, racjonalność ES opiera się na kompensacji zawodności państwa i rynku (wobec których jest komplementarna i stanowi ich uzupełnienie), poprzez eliminowanie lub łagodzenie negatywnych zjawisk, które za sobą niosą np. niszczenie więzi społecznych, wykluczenie społeczne. Stanowi to wyzwanie dla społeczeństwa obywatelskiego¹⁸. Włączenie instytucji państwa i społeczeństwa obywatelskiego w kontekście racjonalności wymaga jak twierdzi W. Morawski analizy trzech systemów współczesnego społeczeństwa, przy uznaniu, iż są one

ste warunki demokracji. M. Olson twierdził, że na ogół racjonalnie zachowujące się jednostki będą, jako członkowie dużej grupy, realizowały swoje własne interesy, a nie interes tej zbiorowości. Próby rozwiązania Paradoксу Arrowa podejmowali: J. Coleman (socjologia racjonalnego wyboru), D.B. Blank, który zakładał elementy konstytuujące wspólnotę, takie jak publiczna debata, współdziałanie czy kompromis. *Elementy teorii wyboru społecznego*. Red. G. Lisowski. Scholar, Warszawa 2011, s. 18; P. Chmielewski: *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2011, s. 442.

¹⁵ Przykładowo dylemat wspólnego pastwiska, pasażera na gapę. Racjonalność indywidualna nie zawsze prowadzi do społecznej.

¹⁶ Mobilizują one kapitał społeczny, generują innowacyjność oraz poszerzają rynek poprzez włączanie do niego osób dotychczas wykluczonych. Stanowią część gospodarki rynkowej, ale specyficzną (misję i cele poza rynkiem). Uczestniczą w gospodarce rynkowej, ale na specyficznych zasadach, co różni je od przedsiębiorstwa prywatnego. *Wokół...*, op. cit., s. 130; J. Filek: *Garść...*, op. cit., s. 59.

¹⁷ ES istnieje pomiędzy trzema filarami: gospodarką rynkową, społeczeństwem obywatelskim i państwem demokratycznym. Choć najmocniej związana jest z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego (trzeci sektor), to jednocześnie mieszczą się w niej określone działania sektora publicznego (np. polityka zatrudnienia i polityka integracji społecznej) oraz sektora prywatnego (np. społeczna odpowiedzialność biznesu).

¹⁸ Jeden z centralnych problemów ES jest wykluczenie społeczne, które postrzega się jako błąd rynku i niesprawność ustroju demokratycznego. Zauważa się, że stan ten może zagrozić stabilności społeczno-gospodarczej. Zatem za racjonalne uważa się zagospodarowanie „potencjału wykluczonych”. Błędy rynku i państwa traktowane są jako podstawy dla realizacji celów ES. W tym wymiarze może ona przyczynić się także do jakiejś modyfikacji (ewolucji) gospodarki prywatnej i gospodarki publicznej, a tym samym długotrwałego rozwoju społeczno-gospodarczego. Równocześnie podnosi się, że aktywność prowadzona w sferze ES może cechować się niższymi kosztami transakcyjnymi niż w przypadku zastosowania mechanizmu rynkowego czy podjęcia klasycznej interwencji publicznej i jest nie obciążone patologiami społeczeństwa obywatelskiego. G. Skąpska: *Spoleczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*. „*Ekonomia Społeczna*” 2007, nr 1; *Ekonomia społeczna a rozwój*. Red. J. Hauser. „*MSAP*” 2008, s. 12; B. Szopa: *Ekonomia społeczna z perspektywy ekonomii tradycyjnej*. „*ES*” 2007 nr 1, s. 17.

względnie autonomiczne¹⁹. Ich racjonalność przybiera różne postacie w zależności od relacji wzajemnych między systemami. Jest to widoczne w różnych typach ustrojów. ES dąży do powstania takiego porządku społecznego i gospodarczego opartego na zharmonizowaniu rozwoju poprzez pogodzenie odmiennych racjonalności przypisywanych rynkowi (racjonalność alokacyjna), państwu (racjonalność dystrybucyjna) i społeczeństwu (racjonalność solidarności, wzajemności)²⁰.

W tym wymiarze S. Mazur i A. Pacut pisali o możliwości stworzenia multi-racjonalności, tj. metaporządku, który godząc elementy racjonalności każdego z systemów tworzy nową przestrzeń wyboru jednostkowego i zbiorowego²¹. Sprowadza się to do tezy, że człowiek jest nie tylko podmiotem ekonomicznym, gdyż każde ludzkie istnienie ma społeczną naturę (Arystoteles) – tak tworzy się człowiek zakorzeniony społecznie²². Oznacza to, że konkurencja, która wyrasta z indywidualizmu sama nie wystarcza, a ponadto niszczy w wielu przypadkach tkankę społeczeństwa obywatelskiego. To ludzka kooperacja (współpraca) powinna być zasadą organizującą życie gospodarcze. Zasadą limitującą dwie pozostałe powinna być interwencja²³.

¹⁹ Ich autonomia nie jest pełna, bo pozostają w stałych interakcjach z innymi systemami. W tym przypadku przez racjonalność rozumie się „logikę funkcjonowania systemu”. Systemy są opisywane przez mechanizmy ich regulacji, aktorów, motywacje, cele, zasady, typy dóbr produkowanych, podziały społeczne, elementy normatywne. Główne wyróżniki oddające istotę klasycznych porządków społecznych to: na rynku (konkurencja i maksymalizacja zysku), państwo (hierarchia i procedura) oraz społeczeństwo (autonomia i delokalizacja terytorialna). Takie podejście wymaga uznania innych mechanizmów alokacji niż rynek, który jest wyrazem krótkofalowego myślenia o zysku (A. Aldridge, B. Malinowski, K. Polanyi, M. Sahlins, R. Thurnwald, K. Wittfogel). Przedstawiciel ekonomii ewolucyjnej K. Polanyi wymienia pozostałe zasady alokacji: redystrybucyjną poprzez państwo i odwzajemniania przez wspólnotę, które jak się wydaje dotyczy ES. W. Morawski: *Trzy racjonalności: rynek państwo społeczeństwo*. W: *Racjonalność myślenia, decydowanie i działanie*. Red. L. Zacher. Warszawa 2000, s. 81.

²⁰ Tendencja dochodzenia do wspólnego mianownika wynika z zastosowania schematu zaproponowanego przez P. Abrahamsona, gdzie dzieli się rynek-państwo na sfery zysku i niezysku, państwo-społeczeństwo obywatelskie na sfery publiczną i prywatną, społeczeństwo obywatelskie-rynek na sfery nieformalną i formalną. W. Kwaśnicki: *Op. cit.*, s. 12.

²¹ Tą tezę krytykuje J. Hauser, gdyż jak twierdzi ES najpierw rozwija się w sposób spontaniczny, a dopiero z czasem rodzi to potrzebę nadania jej ram prawnych i poddanie regulacji. A. Pacut: *Op. cit.*, s. 5; *Ekonomia...*, *op. cit.*, s. 16.

²² Działania podejmowane w obszarze ES opierają się na działaniach lokalnych (w skali mikro, lokalnie zakorzenionych), pozostają więc kulturowo zróżnicowane (kulturalne i religijne wartości wspólnot lokalnych). Koncepcja zakorzenienia odwołuje się do prac M. Granovettera i substancjonalnej koncepcji ekonomii K. Polanyi'ego. W. Morawski: *Socjologia...*, *op. cit.*, s. 35.

²³ Współpraca rozumiana inaczej niż klasyczne korzyści wynikające z podziału pracy. ES cechuje bowiem bardziej aktywność – niż roszczeniowość, działania zbiorowe i cel – dobro wspólne. Zakłada, że istocie ludzkiej przysługują prawa jako człowiekowi i obywatelowi (demokratyczna idea „równości dostępu” i praw człowieka i obywatela). U jej podłoża znajdują się rozmowa, wymiana racji i poszukiwanie kompromisu zachodzące w ramach przyjętych reguł i wzorców zachowań, a więc racjonalność komunikacyjna w rozumieniu habermasowskim. J. Wilkin: *Czym jest gospodarka społeczna i jakie ma znaczenie we współczesnym społeczeństwie?* „ES” 2007, nr 1.

Tym, co odróżnia ES od pozostałych rodzajów działalności ekonomicznej (gospodarki wolnorynkowej) jest jej związek z wartościami moralnymi i społecznymi. Ekonomisci społeczni postulują, aby motyw czysto gospodarczy (dążenie do maksimum zysku, użyteczności) uzupełnić rozbudowaną systematyzacją czynników zbieżnych, rozbieżnych i pozagospodarczych w relacji do zasadniczego czynnika czysto gospodarczego²⁴. Zatem nie odpowiada to zasadzie gospodarności (mini-max), która sprowadzana jest do tzw. racjonalności instrumentalnej, technokratycznej, prakseologicznej, praktycznej, ekonomicznej (inaczej, metod i środków)²⁵. Przy takim podejściu liczą się przede wszystkim cele bliższe obejmujące krótką perspektywę czasową²⁶. ES w przeciwieństwie do instrumentalistów zakłada realizację celów długookresowych (np. edukacja społeczna, ochrona środowiska itp.). W ES uznaje się, że sama racjonalność instrumentalna jest „bezsilna” wobec problemów realizowanych w jej ramach.

²⁴ Z ES łączone są takie kwestie, jak sprawiedliwość społeczna, godność, dobro wspólne, demokracja, solidarność i spójność społeczna, odpowiedzialność społeczna, demokracja, pomocniczość itd. Kategorie te są dla ekonomisty zbyt wieloznaczne i niejasne - znajdują swe wyjaśnienie w innych naukach społecznych. Sprawiedliwość została w ogóle wyeliminowana z głównego nurtu ekonomii, natomiast w ES przyjmuje charakter sprawiedliwości kontrybtywnej (współdzielczej). ES uznaje, że człowiek jest racjonalny, ale w stopniu ograniczonym (odwołuje się nie tylko do interesów, ale też do wartości). K. Głębicka: *Ekonomia społeczna – podmioty i instrumenty*. MCPS, Warszawa 2009, s. 32; S. Wójcik: *Zapomniana polska ekonomia społeczna XX w.* Warszawa 2002, s. 199.

²⁵ Sprowadza się do znajdowania jak najbardziej efektywnych środków do realizacji założonego celu (we współczesnej gospodarce tym celem jest niewątpliwie zysk-maksymalizacja użyteczności), bez refleksji nad sensownością czy wartością tego celu (np. miejsca tego celu w arystotelesowskiej koncepcji drzewa celów), a zatem nad jego wymiarem etycznym czy społecznym. Tym samym gubi arystotelesowski racjonalizm sapiencjalny. Przypomina makiaweliczną zasadę „cel uświęca środki”. W klasyfikacji M. Webera odpowiadałaby działaniu celowo-racjonalnemu uznawanemu obok wartościowo-racjonalnego za racjonalne, przy założeniu, że do działań nieracjonalnych zalicza się: tradycyjne, afektualne. W ramach racjonalności instrumentalnej wyróżniamy: racjonalność rzeczową (absolutną, obiektywną, bezwzględną), racjonalność metodologiczną (subiektywną). Podział ten funkcjonował niezależnie od racjonalności instrumentalnej i teleologicznej. Z czasem klasyfikacje te zostały połączone i wzbogacone o racjonalność ograniczoną i selektywną. Te ostatnie wykazały, że ludzie niekoniecznie muszą dążyć do optimum, czyli maksymalnych korzyści, aby działać racjonalnie. M. Bochenek: *Problem...*, op. cit., s. 70, 192; M. Weber: *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. PWN, Warszawa 2002, s. 19.

²⁶ Prymat racjonalności instrumentalnej sprzyja instrumentalizacji wolności, rozluźnieniu więzi międzyludzkich, zanikowi inicjatywy wspólnego działania czy osłabieniu identyfikacji ze wspólnotą i celami społecznymi. Na dalszy odchodzą zatem rozważania dotyczące np. negatywnych społecznych skutków działalności gospodarczej: zwiększenia nierówności, niepełnego wykorzystania potencjału wytwórczego czy osłabienia zaufania do instytucji rynkowych. J. Filek: *Teorie...*, op. cit., s. 36; J. Pajestka: *Problemy etyczne w rozważaniach ekonomicznych*. „*Ekonomista*” 1981, nr 2, s. 260-264; Z. Leśkiewicz: *Paradygmat racjonalności w gospodarowaniu*. Rozprawy i Studia. T. 72. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1990, s. 169-170.

Stąd ES ukierunkowuje się na racjonalność teleologiczną, substancjonalną, w szerszej perspektywie nauk społecznych aksjologiczną, w kierunku właściwie określonego celu (społeczno-moralnie)²⁷. Generalnie dyrektywy skutecznego gospodarowania ustalone przez ES podlegają ocenie etycznej i dopiero w jej świetle nabierają w pełni obowiązującego charakteru²⁸.

Sama ES jest systemem działań zmierzających do realizacji celów społecznych (które motywują działanie) przy wykorzystaniu metod gospodarczych. Cel społeczny sytuuje się poza ekonomią²⁹ – osiągnąć jest metodami gospodarczymi (instrumenty rynkowe wykorzystywane do celów społecznych)³⁰. Podmioty ES

²⁷ Sama ES ma charakter teleologiczny jak wskazuje E. O'Boyle i T. Ślipko (normatywność typu czysto teleologicznego). W przypadku tej racjonalności stosowane środki i metody zależą od wybranych celów. Podział na racjonalność instrumentalną i teleologiczną jest zbieżny z dokonanym przez K. Mannheim'a rozróżnieniem racjonalności funkcjonalnej i substancjalnej. Pierwsza odpowiada założeniom głównego nurtu (w centrum uwagi znajduje się dobór właściwych środków, a cele nie są objęte oceną). Substancjalna polega natomiast na rozważeniu i ocenie celów działania. Można odwołać się do M. Webera, gdzie formalna, racjonalność to stopień możliwego technicznie i rzeczywiście zastosowanego w gospodarce rachunku i kalkulacji (kryterium rachunek pieniężny). Natomiast racjonalność substancjalna to zakres (stopień) adekwatnego, faktycznego lub możliwego zaspokojenia potrzeb danej grupy społecznej w dobra, przez ekonomicznie ukierunkowane działania społeczne, których przebieg podlega ocenie z punktu widzenia charakterystycznego dla danej grupy zbioru wartości ostatecznych (kryterium wartości). Racjonalność substancjalna została przez neoklasyków uproszczona i zredukowana, a zwłaszcza pozbawiona czynnika kulturowego i histerezy, co jest nie do przyjęcia w ramach ES. Aksjologiczny aspekt racjonalności zwraca uwagę na moralną ocenę preferencji i celów oraz wykluczenie niegodziwych środków działania, nawet najbardziej skutecznych. Dla J. Pajetki racjonalność działań społecznych trzeba rozumieć całościowo, obejmując nią słusność, ekonomiczność i skuteczność. Posuwa się on o krok dalej, postulując wprowadzenie czynnika etyki zarówno w formułowaniu celów, jak i środków i metod. Przez społeczną aprobatę celów gospodarowania następuje obiektywizacja tej kategorii. E.J. O'Boyle: *The Nature...*, op. cit., s. 8; M. Bochenek: Op. cit., s. 68; M. Borkowska-Nowak: *Racjonalność...*, op. cit., s. 10; J. Pajetka: *Kształtowanie procesu rozwoju. Racjonalność i manowce polityki*. Warszawa 1983, s. 98; B. Pogonowska: *Kategoria...*, op. cit., s. 18-19.

²⁸ Należy zwrócić uwagę na racjonalność humanistyczną, czyli racjonalność gospodarowania ukierunkowaną na jakość życia (odzwierciedla społeczny sens procesu gospodarowania), a w ES przekłada się na dywagacje o kapitale społecznym. Problemy z jej interpretacją przedstawia J. Stacewicz. Realizuje ją człowiek wielowymiarowy, którego działalność opiera się na różnych motywach. Jest to koncepcja uwzględniająca elementy natury ludzkiej. J. Stacewicz: *Stereotypy rozwoju a ekonomia*. PWE, Warszawa 1991, s. 28-30, 34-35, 58, 82, 90-99; B. Pogonowska: Op. cit., s. 18-19.

²⁹ Cele społeczne mają charakter jakościowy (wymagają całościowej realizacji), niewymierny finansowo, zasadniczym problemem oceny efektywności realizacji celów społecznych jest ich kwantyfikacja. Podmioty ES charakteryzuje zróżnicowany rozkład celów społecznych i ekonomicznych, rozpatrywany w kategoriach rozwiązania zadowalającego. J. Wilkin: Op. cit., s. 52; M. Płonka: *Wybrane aspekty pomiaru społecznej wartości dodanej kreowanej przez organizacje ekonomii społecznej*. WMSE, Tarnów 2009, s. 137.

³⁰ Podmioty ES prowadzą działalność gospodarczą, wykorzystują instrumenty ekonomiczne, podejmując ryzyko gospodarcze, zmierzając do rentowności. Jednakże występują także instrumenty wsparcia ze strony państwa, a człowiek i wykonywana przez niego praca są ważniejsze niż

funkcjonując na rynku (specyfika konkurencji) respektują wymogi efektywności gospodarowania w wymiarze społecznym i ekonomicznym³¹. Rezultaty funkcjonowania ES jako formy gospodarowania znacznie wykraczają poza tradycyjne kryteria oceny ekonomicznej, wykazując, „wiele korzystnych efektów zewnętrznych” wzmacniających spójność społeczną i demokrację, rozwój lokalny, rozwój kapitału społecznego, który uzyskuje status wartości ubocznej, zwiększając wydajność systemu generuje realny, policzalny zysk ekonomiczny³².

Podsumowanie

ES jest współcześnie subdyscypliną ekonomii heterodoksyjnej. Stanowi jeden z tradycyjnych programów badawczych, który cechuje się swoistym pluralizmem (metoda). ES jako odrębny, uzupełniający sposób dochodzenia jest dyscypliną badającą wzajemne relacje między nauką o gospodarowaniu z jednej strony a filozofią społeczną, etyką, godnością ludzką z drugiej. W tym wymiarze można stwierdzić, że racjonalność odpowiadająca tak zdefiniowanej ES jest to zbiór teorii filozoficznych (etycznych), ekonomicznych, socjologicznych, prawnych tworzących wspólną przestrzeń integrującą różne podejścia, dla wyjaśniania mechanizmów społecznych i ekonomicznych działań jednostkowych i zbiorowych (aspekt mikro i makroekonomiczny), dla których podstawowym kryterium rozstrzygającym są wartości moralne i społeczne.

Definicja przedstawiona wyżej nie wyczerpuje możliwych interpretacji pojęcia. Sposób definiowania racjonalności w tym wymiarze wydaje się wciąż problemem otwartym. Wskazuje natomiast, że każda aktywność gospodarcza jest działaniem istoty ludzkiej (społeczna natura człowieka)³³. W wymiarze mikroekonomicznym realizuje ją człowiek wielowymiarowy *socio-homo-oeconomicus*, którego działal-

kapitał i maksymalizacja zysku przedsiębiorstwa. Jest to zatem wspólne działanie ludzi, którzy albo dla dobra ogółu bądź w ramach pomocy wzajemnej, produkują i sprzedają dobra lub usługi, głównie takie, jakich nie oferuje ani rynek, ani państwo. *Poradnik dla podmiotów ekonomii społecznej*. Red. J. Piekutowski. Kielce 2011, s. 10.

³¹ Można przyjąć, że efektywne gospodarowanie nie musi być równoznaczne z gospodarowaniem racjonalnym. ES stanowi wypadkową społecznej efektywności i rachunku ekonomicznego. Ta pierwsza jest wynikiem określonej polityki – wyrazem dążności do równości i sprawiedliwości społecznej oraz społecznie pożądanym postaw. ES może być przedsiębiorcza, innowacyjna i wykazywać przewagę efektywności wobec innych form gospodarowania, ale konkurencja odnosi się tylko do tych obszarów społecznych, z którymi sektor publiczny sobie nie radzi, a sektor prywatny nie jest zainteresowany, bo nie generują trwałego zysku.

³² Wielokryterialność oceny efektów i wpływu procesów społecznych (np. zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy).

³³ Zatem także z uwzględnieniem osób marginalizowanych społecznie.

ność opiera się także na motywach pozaekonomicznych. Tak pojmowana racjonalność kładzie nacisk na „jakość życia” – traktowanie gospodarowania jako procesu prowadzącego do zaspokajania ludzkich potrzeb.

Reasumując, racjonalność odpowiadająca wymogom ES musi być analizowana wielowymiarowo, uwzględniać problematykę czasu, aspekty społeczne i kulturowe. Jeśli w ramach ES nie wyklucza się konkurencji, ale wzmacnia się ją zasadami interwencji i kooperacji, nie należy całkowicie wyzbywać się logiki racjonalności ekonomicznej. Należy ją w ramach ES wzmacniać kryteriami aksjologicznymi, aby zagwarantować skuteczność realizacji celów słusznych społecznie. Należy wskazać, że sama racjonalność oparta na wartościach nie wystarczy, nie jest kwantyfikowalna, często intuicyjna i wiążąca się z brakiem precyzji (wsparcie ze strony państwa – elementy polityki). ES jest wszakże lekcją funkcjonowania podmiotów na wolnym rynku. Racjonalność zatem musi sprostać połączeniu kryteriów ekonomicznych i społecznych przy uwzględnieniu szerokiego spektrum wartości.

Bibliografia

- Bochenek M.: *Problem racjonalności w polskiej myśli ekonomicznej*. Key Text, Warszawa 1999.
- Borkowska-Nowak M.: *Racjonalność decyzji politycznych. Utarte ścieżki nowe pomysły*. KUL, Lublin 2012.
- Chmielewski P.: *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Poltext, Warszawa 2011.
- Davis J.B.: *Turn in Recent Economics and Return of Orthodoxy*. SSRN Working Paper Series 2007.
- Ekonomia społeczna a rozwój*. Red. J. Hauser. Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2008.
- Elementy teorii wyboru społecznego*. Red. G. Lisowski. Scholar, Warszawa 2011.
- Etzioni A.: *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. The Free Press, New York 1988.
- Filek J.: *Garść rozważań wokół problematyki przedsiębiorstwa społecznego*. „ES” 2008, nr 2.
- Filek J.: *Ekonomia społeczna jako nowe wyzwanie*. „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2009, nr 1.
- Frączak P.: *Ekonomia społeczna – szerokie spojrzenie*. „ES” 2007, nr 1.
- Głąbicka K.: *Ekonomia społeczna – podmioty i instrumenty*. MCPS, Warszawa 2009.

- Izdebski H.: *Czym jest ekonomia społeczna. Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*. „ES” 2007.
- Kotarbiński T.: *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław-Warszawa-Kraków 2000.
- Kwarciański T.: *Racjonalność ekonomiczna i zasady moralne*. W: *Człowiek i jego decyzje*. Red. K.A. Kłosiński, A. Biela. KUL, Lublin 2009.
- Kwaśnicki W.: *Gospodarka społeczna z perspektywy ekonomii liberalnej*. „Trzeci Sektor” 2005, nr 2.
- Leśkiewicz Z.: *Paradygmat racjonalności w gospodarowaniu*. Rozprawy i Studia. T. 72. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1990.
- Łukaszewicz A.: *Dylematy ekonomiczne przełomu stuleci*. Key Text, Warszawa 2001.
- Mazur S., Pacut A.: *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*. FIS, Warszawa 2006.
- Morawski W.: *Socjologia ekonomiczna*. PWN, Warszawa 2002.
- O’Boyle E.J.: *The Nature of Social Economics: A Personal Commentary*. „International Journal of Social Economics” 1998, No. 1.
- Pajestka J.: *Kształtowanie procesu rozwoju. Racjonalność i manowce polityki*. Warszawa 1983.
- Polski model ekonomii społecznej – rekomendacje dla rozwoju*. Red. P. Frączak, J.J. Wygański. FiSE, Warszawa 2008.
- Płonka M.: *Wybrane aspekty pomiaru społecznej wartości dodanej kreowanej przez organizacje ekonomii społecznej*. WMSE, Tarnów 2009.
- Pogonowska B.: *Kategoria racjonalności w teoriach przedmiotowych makroekonomii*. Akademia Ekonomiczna, Poznań 1996.
- Racjonalność myślenia, decydowania i działania*. Red. L. Zacher. WSPiZ im. L. Koźmińskiego, Warszawa 2000.
- Skąpska G.: *Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*. „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1.
- Szarzec K.: *Racjonalny podmiot gospodarczy w klasycznej myśli ekonomicznej i jej współczesnych kontynuacjach*. PTE, Warszawa 2001.
- Szopa B.: *Od redakcji*. „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1.
- Ślipko T.: *Zarys etyki szczegółowej*. T. 2. WAM, Warszawa 2005.
- Weber M.: *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. PWN, Warszawa 2002.
- Wilkin J.: *Czym jest gospodarka społeczna i jakie ma znaczenie we współczesnym społeczeństwie?* „ES” 2007, nr 1.
- Włodarczyk J.: *Współczesna ekonomia heterodoksyjna – wybrane zagadnienia*. W: *Wyzwania współczesnej ekonomii*. Red. J. Czaja. Difin, Warszawa 2012.
- Wokół ekonomii społecznej*. Red. M. Frączek, J. Hauser. MSAP, Kraków 2012.

RATIONALITY AND A SOCIAL ECONOMY

Summary

This article attempts to define the categories of rationality, which correspond to the main assumptions of the social economy. From this perspective, made a critical analysis of one of the leading ideas of rationality represented by representatives of mainstream economics. Characteristics of the social economy has shown that one-dimensional analysis is not sufficient and should refer to the achievements of other social sciences. It requires redefinition of rationality, which must meet the combined criteria of economic and social development, taking into account a wide range of values. Issues raised in the article is not exhaustive, but it can be a voice for further discussion on this topic.